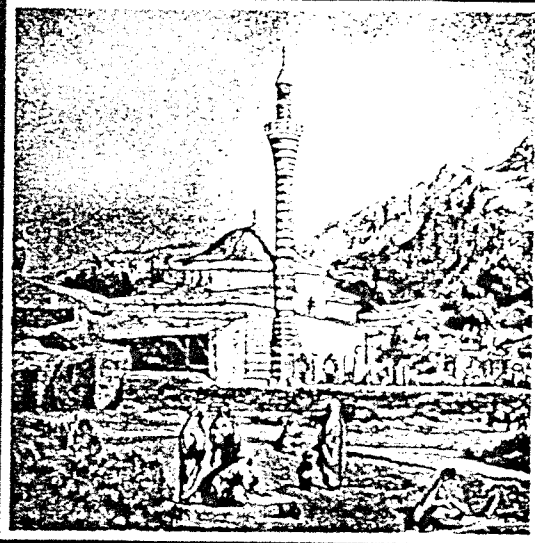

ULUSLARARASI TARİH - DİL - EDEBİYAT SEMPOZYUMU

5 Mayıs 2001

Yayına Hazırlayanlar :

Prof. Dr. Mithat Kerim ARSLAN - Yard. Doç. Dr. A. Mevhibe COŞAR

Arş. Gör. Kemal ÜÇÜNCÜ

II. Cilt

DİL - EDEBİYAT

Tepegöz Masalının Trabzon Varyantı Üzerine Bir Değerlendirme*

Kemal ÜÇÜNCÜ**

Türk kültüründe Tepegöz, klâsik Yunan mitolojisinde *Kyklop* adı verilen tek gözlü devin (yaratığın) kahramanı olduğu anlatılar Avrasya milletlerinin sözlü kültürlerinde oldukça geniş bir yayılım sahasına sahiptir. 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupa'da ağırlıklı olarak özellikle Grimm, Frazer, Oscar Hackman gibi karşılaştırmalı folklor araştırmacıları masalın birçok varyantını derlemişlerdir. Bu derlemelerin ortaya çıkardığı koleksiyon tek gözlü dev motifinin Avrupa ile sınırlı olmadığı kanaatini uyandırmıştır (Conrad 1997:139).

Bu erken dönem araştırmacılar özellikle Tarihi-Coğrafi Metodun biçimlendirdiği bir formasyonla masalın ait olduğu bağlamdaki işlevine ve dokusuna bakmaksızın, ilk ve en eski şeklini bulma-inşa etme endişesiyle bu motifi Yunan kaynaklı olduğunu ve buradan diğer milletlere geçtiği görüşünü ileri sürmüşlerdir.

Batılı araştırmacılar Türk kültür dairesi içinde teşekkür eden Tepegöz anlatısıyla ilk olarak müsteşrik Henrich von Diez vasıtasıyla tanışmışlardır. Diez Dede Korkut kitabını tanıttığı yazısının ekine Dede Korkut kitabındaki Basatın Tepegözü Öldürdüğü Boyun Almanca tercümesini ilave eder. 1857 yılında Wilhelm Grimm metni Dünya Tepegözleri Antolojisine dahil eder. 1956 yılında Mundy, Türk ve Yunan anlatmalarını geniş bir şekilde mukayese eder ve bu iki ürünün farklı periyotlarda ve şartlarda ortaya çıktığını söyler. Tepegözün Türkiye varyantları üzerine değerlendirmeler yapan Prof. Saim Sakaoglu masalın Türk kültür geleneği içerisindeki önemini vurgular (Sakaoglu 1973:50).

Umum Türk Kültürü açısından bakıldığında Tepegöz motifi sadece Dede Korkut Kitabı ile sınırlı değildir. Türkiye masallarında Ala Geyik, Azrail ila Arkadaş Olan Çoban; Güney Sibiryâ Masallarında Manas destanında Celmağuz ismiyle görülmektedir. Ayrıca Tepegöz motifi Samoyet Ostyaklarında, Moğolların Yeke Nikun efsanesinde ve Cengiz Han'ın şeceresinde Duva Sokor ismiyle geçmektedir (Ögel 1989:9-260).

* Tepegöz anlatısı farklı coğrafyalarda farklı biçimlerle (masal, efsane, hikaye, mit) anlatılabilmektedir. Aynı olay eşzamanlı ve artzamanlı olarak baktığımızda da görülmektedir. Aynı tarihsel zamanda farklı coğrafyalarda aynı anlatı farklı formlarda anlatıldığı gibi, tarihsel süreç içerisinde bir anlatı biçim ve içerik hatta işlevini değiştirmiş olarak değişime uğrayıp yeniden üretilmektedir. İncelediğimiz Tepegöz metni de aynı özelliklere sahiptir. Trabzon Şalpaazarı ilçesinden derlenen metin bir masal karakterindedir.

** Arş. Gör., K.T.Ü., Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon.

Miller, Şortan Askerbiy gibi Kafkas araştırmacıları Yunan Mitolojisindeki Kyklop mitinin Kafkasya mahreçli olduğunu ileri sürerler. M.Ö. V. ve VI. yüzyıllarda Kafkasya kıyılarında Grek kolonilerinin kurulmuş olduğu ve yine antik Kafkas halklarından Akhaların göç neticesinde Yunanistan'a yerleştiği bilinmektedir (Özbay 1990: 29).

Tepegöz motifi Kuzey Kafkasya Nartlarında Haguir adıyla karşımıza çıkmaktadır. Türk coğrafyasında oldukça geniş bir sahada bilinen bu motifin Moğol ve Japonlarda görülmesi bize bu motifin Asya kavimleriyle bir arada yaşadığımız bir dönemde ortaya çıktığı intibasını vermektedir.

Yrd. Doç. Dr. İsmail Doğan 1991 yılında Kuzey Kafkasya'daki Karaçay Türkleri arasında derlediği ve değerlendirdiği Sosurga Bla Beş Başlı Emegen, Emegen Comağı, metinlerinden hareketle Tepegöz motifinin en eski varyantının Kafkas Türkleri arasında yaşadığını belirtir (Doğan 1998:1-8).

İncelememize konu olan Tepegöz masalı, 1979 yılında Trabzon ağzı incelemeleri ile tanıdığımız İsveçli Türkolog Bernt Brendemon tarafından Şalpazarı ilçesi Sayvançatak köyünden 79 yaşındaki Meryem Kalaylı'dan derlenmiştir (Brendemon 1989: 21). Masalı Türk kültüründeki diğer Tepegöz anlatılarıyla karşılaştırıldığımızda oldukça kısalmış bir şekil aldığını görmekteyiz.

Şalpazarı Çepni Türkleri arasında derlenen bu masalın motif sırası şu şekildedir:

- 1- İki arkadaş gurbete çıkarlar.
- 2- Yola devam ederlerken geceyi geçirmek üzere ateş yanan bir mağaraya girerler.
- 3- Arkadan Tepegöz bir koyun sürüsüyle mağaraya gelir.
- 4- Mağaradaki insanları fark edince mağaranın ağzını taşla kapatır.
- 5- Tepegöz ateşe bir şiş sokar ve onu kızdırır, bir müddet sonra mağaradaki yolculardan birine şiş sokarak onu öldürür ve yer.
- 6- Diğeri de kendisinin öldürüleceğini anlayıp ateşteki şişi Tepegözün gözüne sokar ve sürünün arasına karışır.
- 7- Tepegöz adamın peşine düşer, adam koyunlardan birisinin derisini yüzüp üzerine alır ve mağaradan çıkar ve kurtulur.

Çepni varyantının tarihi süreç içerisinde kısalarak pek çok unsurunu kaybettiğini görmekteyiz. Masalı, Dede Korkut'taki Basat'ın Tepegözü öldürdüğü boyla karşılaştırdığımızda şu ana öğelerin hem Dede Korkut kitabında hem de Çepni varyantında bulunduğunu gözlemlemekteyiz:

- 1- Çepni varyantında mağarada öldürüleceğini anlayan ikinci kahraman kızgın şiş Tepegözün gözüne sokarak onu saf dışı eder. Dede Korkut'ta Basat Tepegözü kılıçla öldürür.

2- Basat da diğer kahraman da Tepegözden kurtulmak için kamuflaj olarak koyun postunu kullanırlar.

Yunan mitolojisindeki Odysse ve Polyphemos anlatısında Kykloplar, Yunan coğrafyasından uzakta gemilerle ulaşılabilen ve tesadüfen karşılaşılan bir ülkede yaşarlar. Yine Kyklopların birden fazla olduğunun ve çoğalma özelliklerinin olduğunu görmekteyiz.

Türk kültüründe Tepegöz anlatılarında Tepegözün cinsiyeti yoktur. Tekil bir varlıktır. Aynı hususiyet Trabzon varyantı için de söz konusudur.

Anlatıları fonksiyon ve simgesel gönderimleri açısından inceleyen araştırmacılar da Türk ve Yunan eksenli anlatımların farkına işaret ederler. İmge ve simgeler tarihsel süreçte farklı anlamlar kazanırlar. Mircae Eliade'ye göre *" imge anlam demeti olarak imgedir, onun anlamlarından tek bir tanesi veya çok sayıdaki atıf düzlemlerinden tek bir tanesi değildir. Bir imgeyi atıf düzlemlerinden tek bir taneye indirgeyerek somut bir terminoloji içinde ifade etmek, onu sakatlamaktan daha vahim olup, onu bilgi aracı olarak yok etmektir."* (Eliade 1992:24).

Michel Meker her iki anlatının da Türk ve batı toplumlarında bireyin toplum içerisindeki rollerinin farklılıklarını kavramsal olarak kendi bakış açılarıyla ortaya koyduğunu belirtir. Dede Korkutta anlatının bir bireycilik temeli üzerine yükselmediğini ileri sürer. Bireyler toplumsal ve töresel değerlerin etkisi altındadır. Bireyler ikincil plandadır. Yunan Mitolojisi eksenli anlatımlarda bireyciliğin bir manifesto olarak ortaya konulduğunu ileri sürer (Conrad 1997:140). Bu sürecin batı ve Türk toplumlarının tarihsel gelişim sürecinde de aynen devam ettiğini savunur. Batı sözlü kültür geleneğinde şövalye-kahraman, eylemini öncelikli olarak bireysel beklentiler ile gerçekleştirir.

Türk kültürü eksenli anlatımlarda Tepegöz bir tabunun ihlali ile ortaya çıkar. Dede Korkutta Saru Çobanın Pınar kenarında farklı kategoriden bir canlıyla (peri kızıyla) ilişkiye girmesi sonucu Tepegöz meydana gelir. Bu evrensel yaratılış dizgesine başkaldırı bir şekilde Tepegözün ortaya çıkmasıyla İlahi-ontolojik müeyyideyle karşılaşır. Tepegözün ortadan kaldırılması sürecinde yine Meker'in işaret ettiği gibi toplumsal bir boyut vardır. Kahramanlar toplumları için savaşır. Türk sözlü kültür geleneğinde bu husus kahramanın en temel özelliğidir. İdeal olan davranış budur. Kahraman böylelikle kendini gerçekleştirmiş olur. Bu vesileyle toplum tarafından alplıkla taltif edilir. Bu aynı zamanda kahraman için bir onur ve duysal tatmin vasıtasıdır. Toplum düzeninin sağlanması ve korunması, bekası, normların meşrulaştırılması ve benimsetilmesi için Basat ve diğer kahramanlar sözlü ortak hafıza tarafından ideal tipler olarak kurgulanıp sunulmuşlardır.

Türk ve Batı eksenli Tepegöz anlatımlarının ait oldukları toplumlarda o topluma ait kültürel kodları aktarmak ve mesaj vermek bakımından kurgulanıldıklarını tahmin ediyoruz. Benzer motif ve sosyal olguların farklı toplumlarda

farklı zamanlarda ortaya çıkıp bağımsız olarak geliştikleri kültürel antropolojinin bir tespitidir. Bu çerçevede Şalpazarı Çepni varyantının Türk kültür dairesi içinde üretilip ortaya konulduğunu William Bascom'un işlevselci tasnifine göre anlatının ait olduğu bağlamdaki işlevinin "törelere, değerlere, toplum kurumlarına destek verme" olduğunu söyleyebiliriz. (Çobanoğlu 1999: 226).

Sonuç olarak; incelediğimiz Tepegöz anlatısı metninin, batı sözlü geleneğinde üretilip aktarılan anlatıyla işlev ve mesaj açısından farklı olduğunu bu mahsullerin yerel kültürel ihtiyaçların giderilmesinde farklı amaçlarla üretildiklerini ve farklı soruların cevapları olduklarını söyleyebiliriz.

Kaynaklar

Brendemon, Bernt. 1989. " Trabzon Çepni Ağzı ve Tepegöz Hikayesinin Bir Varyantı" İstanbul (Trabzon İl Kültür-Sanat Yıllığı 88-89 içinde, Haz: İ. Günday Kayaoğlu, Dr. M. Duman, M.S. Şatıroğlu), s.13-22.

Conrad. Jo Ann. 1997. " Polyphemus and Tepegöz Revisited" V. Milletlerarası Türk Halk Kültür Kongresi Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri. C.I, s.139-160 Ankara 1997, Kültür Bakanlığı yay.

Çobanoğlu, Özkul. 1999. Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş, Ankara, Akçağ yay.. s.226.

Doğan, İsmail. 1998. "Karaçay-Malkar Emegen Comaklarının Işığında Tepegöz Motifi" IV. Uluslar arası Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu (Basılmamış Bildiri), s.1-8, 28-30 Mayıs1998. Çanakkale.

Eliade, Mircea. 2001 (Çev. Sema Rifat). Mitlerin Özellikleri, İstanbul, Om yay.

Eliade, Mircea. 1992 (Çev. M. Ali Kılıçbay). İmgeler Simgeler, Ankara. Gece yay., s.24.

Ergin, Muharrem. 1994 (3.b.). Dede Korkut Kitabı I. Ankara. TDK yay. s.206-215.

Ögel, Bahaddin. 1989. Türk Mitolojisi, Ankara. TDK yay., C.2, s.29-260.

Özbay, Özdemir. 1990. Mitoloji ve Nartlar, Ankara. Kaf Dağı yay., s.29.

Sakaoğlu. Saim. 1973-1975. "Yaşayan Tepegöz Hikayesi", Türk Kültürü Araştırmaları, C.11-14, s.50-80.

Ek:1. Bernt Brendemon tarafından 1979 yılında Trabzon ili Şalpazarı ilçesi Sayvançatak köyünde 79 taşındaki Meryem Kalaylı'dan derlenen Tepegöz masalının metni.

4.2. METİN

"sifini⁽²²⁾ ne bileim bân nesi ellilär dâ ...⁽²⁴⁾ iki arkadaş gurbatâ gıdâr imiş hâr-halda. gidârkâ bi yerdâ akşama galmışlar. Tâ bir mârâ-yâ⁽²⁵⁾ dörü bi ateş var imiş. bilâmeim, siflinâ ... bilbilsâmilke cêrdirdim sizâ âmmâ hatırmından çıktı, unı⁽²⁶⁾ itum gıttım kaç sânlârdur. urda atâşâ dörü gidu vermişlär, bi yâtak⁽²⁷⁾ var. mal yata, dâ bi şeyy yok. bir yerden duruko⁽²⁷⁾ mal gâlmış, dolmuş onya, bi dev pâşısira, depâ-gôe ... depâgôe dolmuş onya gâlmış, bi Taş bırakmış kuyunun⁽²⁸⁾ ... a onun şeyâ... koccâ bi taş. mârîya kapatmış dâ dünyâda çıkmânıñ pıttı yok. gâlmış urîya oturmuş, mal tohdastırmış⁽²⁹⁾, Kandı bi şiş sokmuş ateşâ, yalmış âşâ⁽³⁰⁾. şinde urda u yatar-ke ... biraz yatmış kalmış ukan, bi tânâsine⁽³¹⁾ ... sokmuş u şiş, çekmiş ateşin karışısına. başlamış hârif çapurca⁽³²⁾ bakıya. barma çarma, faydâ yok. ötekî tîlîrêr durur umuş. unı elikâlmış bir şeyî, unyâ'yemiş ..yatmış unyâ,yattine⁽³³⁾ bu uyumış. bu⁽³⁴⁾ demiş bânî de ylyâcâk âmâ demiş şunın gözünâ bunu sokâlm. şu şişî almış dâ sokmuş hârifin gözünâ faşafâşafâsı. u bu kârâ o mal dört dolanmış âmâ yok. u kaçâ u kaçâ bulamamış, şindi bakmış, [anlaşımayan bir kelime] bulamıyo malin içindân. u Taşı birazca boşaltmış ukan, bîrer bîrer mal atar imiş kapıya. atarka ... bu bi koyun kesiyu urdan hâmmân eve [?] dâ Koyun mu koş mu, giriyo poetanun arasına, u da çıkarka anında gânâ duyuyuwunubâmmâbu çıkıyo. u bi kârâ urda 6

bâdi⁽³⁵⁾ yine, dâpdâpâgöz dalıywu ona, ama u qaçıyo. Kaç yuwurdan, bi yonKanı⁽³⁶⁾ altına giriyo varıl⁽³⁷⁾. yonKa var imiş urda, bân nâ bilâcâm? varıp gidiyukur ya, üstündân müstündân gâciyuylâr, arıyuylâr, bulamıyuylâr, ordan bâri ... kaşıp⁽³⁸⁾ gâliyu bu. gâlükâ gâlükâ gâlükâ bi yerâ rasgâliyo. bi ateş yanıyo, ateş yanırka diyy ki...korka gânâ varyıywuuya bakıyy Ki bi Kari adamla (?), Karakarra) adam, kimciğâliyu, kimi yatak dörüyo⁽³⁹⁾, derkân demiş ki çekinü ne çekliniyyuşun, gâl demişlär ona. ne âliyosunıyuz demiş, nâ olduıyuz, niyâ âliyusunıyuz. bân demiş hiç kalbine bi şâ gâlmâsin demiş, biz de allahın emrile gidiyuk felân yerâ demiş, biz Taun hastalıyık demiş. fâllân yerâ gidiyuk demiş, unların köyünün arkası habı bizim tonyâ gibi yakın imiş kendî onlarınköyünâ. bân demiş bizdân Korkma demiş, biz allahın emrile geziyuk demiş. urdan geliyo ... gidârsân sâncı dâ alalucm gidâr (?).deyular uña.kimimiz ölü idi, biz dâ ölüyuk demişlär, yoldaiz da öle ölecuk mı kalacuk mu ona âlaşıyuylâr demişlär.yum gözünü demişlär ona.yummuş.aç gözünü açmışlar, gâlmış köyläreñ arkasına. urda biz demişlär sâni ...demiş bânım başımda bu [anlaşılmayan bir kelime] iş var, borcum vardı, gâldim. gurbetâ gidiyudım. Biz sâni kazanduruk demişlär ona. âğâr öläcâK olanıñ ... başıyanına oturdum... sâñ muska yaz oku demişlär.ey ... ölmicâk olanıñ ayanayız⁽⁴⁰⁾ bunu bân kurlarınm de demişlär, muska yaz oku ... âmmâ öteki başıyanı⁽⁴¹⁾ oturdumuzda bân-dân sizâ faydâ yok, bunu getmiş dersin demişlär, çok para alırsın demişlär. baya unu da kazandırmışlar. e demişler ahırında, biz gidiyuk. sâñ de gidâcâ misin yoksa sâñ nevedecesin? bân dâ gidecân demiş urdan hâllallaşmışlar, unlar yerinâ, u da gâlmış âvine. işte bân uKadar bilâim, unun vardır dâ⁽⁴²⁾harhaldâ, degilbmi, onı⁽²⁶⁾ itum. geşmiş günlâr nâ vakıtlardır."